

УДК 81'36: 821.161.2

Іванна Вакалюк

СИНТЕТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КРАТНОСТІ ДІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО)

У статті охарактеризовано синтетичні засоби вираження кратності дії в поетичній мові Ліни Костенко, визначено їхні функціонально-семантичні ознаки. Встановлено особливості синтетичної репрезентації семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива.

Ключові слова: кратність дії, синтетичні засоби, ітератив, семельфактив, мультиплікатив, дистрибутив.

У сучасній функціональній граматиці усталився погляд на кратність як функціонально-семантичну категорію (ФСК), що є структурним елементом аспектуальності (див.: [16]). Водночас сьогодні визнають, що кратність має іншу природу, тобто належить сфері акціональності [1, 104–129]. Це об'єктивно, оскільки в основі акціональних ознак дії лежать семантичні складники якості та кількості; саме вони формують диференційну ознаку дієслова – частиномовну семантику тривання (дієвість). Натомість аспектуальність базується на видовій парадигмі, значення якої статичне, виражає результат [там само, 119]. Диференційна семантика аспектуальності і акціональності відображена у термінах: «acti – дія (ago, egi, actum – робити, діяти); aspectus – вигляд» (див.: [1, 116]).

У нашому дослідженні дотримуємося погляду, що кратність має акціональний зміст. Акціональні ознаки дієслова, що узагальнені в його семантиці дієвості, об'єднує категорія інтервалу [1, 128]. Окремим аспектам семантики та граматичної природи кратності, типології її різновидів присвячені дослідження З. Вендлера, Б. Комрі, К. Сміта, Д. Дауті, О. Бондарка, В. Храковського, О. Бондара, С. Бронікової, С. Соколової, А. Троня, Л. Паріляк та ін.

Українська мова за своєю граматичною структурою є синтетичною. Це означає, що переважну частину граматичних значень виражають афікси [3, 3]. І. Вихованець трактує поняття «синтетизм» як типологічну ознаку мовної структури, що виявляється в об'єднанні в межах одного слова кількох морфем (лексичних, словотвірних, словозмінних); вчений зазначає, що поняття «синтетизм» застосовують до морфологічних форм, у яких наявні форманти, що виражають значення граматичної категорії [5, 550–551].

Засоби вираження дієслівних граем у сучасній українській мові утворюють сукупність функціонально диференційованих синтетичних та аналітичних одиниць, у якій синтетичним належить провідна роль. Формальну парадигму та граемне вираження семантики інтервалу визначають синтетичні засоби, зокрема коренева морфема, префікси, суфікси.

До типології функціонально-семантичних різновидів кратності вчені застосовують різні підходи. К. Городенська ділить усі кількісні роди дії на три підгрупи: дієслова із семантикою кратності, дієслова із семантикою інтенсивності, дієслова із семантикою розподільності [4, 238–240]. Розпо-

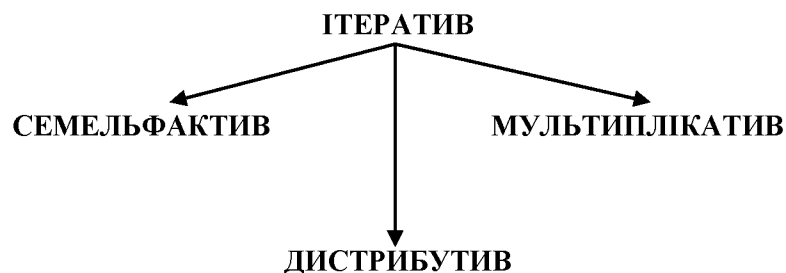
дільні дієслова відрізняються від інших різновидів кратності (семельфактива та мультиплікатива) тим, що мають облігаторну дистрибутивно-суб'єктну чи дистрибутивно-об'єктну валентність; водночас за своєю граматичною природою дистрибутивні дієслова теж кратні. Оскільки узагальненою семантикою кратності є ітерація, то дистрибутивні дії є виявом ітеративності, а не окремим типом кратності. Тому аналізуємо дистрибутивність в межах ітеративності поряд з семельфактивністю та мультиплікативністю.

В. Храковський трактує категорію кратності та визначає типологію ітеративності як «опозицію однократності / багатократності». Учений зазначає, що «семантична ознака кратності реалізується як сукупність двох пов'язаних значень: однократності й неоднократності» [16, 65–77]. З погляду семантики квантитативності, у якій розмежовуємо ітеративність та інтенсивність, ітеративні дієслова мають функціональні різновиди, представлені грамемами семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива; водночас в основі кожного із типів лежить узагальнене значення ітерації, отже, ознаки кратності виражені як повторюваність актів дії, тобто ітерація, а не як протиставлення однократності / багатократності; вказана опозиція сформована на наступному типологічному рівні.

Типологічну структуру інтервальної семантики кратності визначаємо за рівнем диференціації: узагальнена семантика ітерації (ітератив), конкретизована семантика ітерації – семельфактив та мультиплікатив, а також багатократність дії виражена як розподільність – дистрибутив.

На основі узагальненої семантики ітеративності в українській мові творяться такі різновиди кратності: семельфактив, мультиплікатив та дистрибутив.

Схематично це виглядає так:

Добираючи матеріал дослідження синтетичних засобів вираження кратності, ми враховували вживання інтервальних одиниць у текстах різних стилів. На думку Н. Іваницької, співвідношення синтетичних і аналітичних форм і конструкцій варіюється залежно від стилю: коли в науково-технічній і суспільно-політичній літературі аналітичних структур найбільше, то в текстах інших стилів, зокрема в художньому, переважають синтетичні [9, 14]. Для аналізу синтетичних засобів вираження кратності дії обрано твори Ліни Костенко; дієслово, вживане в поетичному мовленні, набуває додаткових функціонально-семантичних ознак; це дає змогу більш повно охарактеризувати функціонально-семантичне навантаження синтетичних засобів вираження кратності.

Носіями семи ітеративності здебільшого постають суфікси; префікси здатні диференціювати семантику кратності суфіксальних ітеративних

дієслів. Ітератив виступає як неозначена кратність, вказуючи на те, що дія виражає квантитативність моментів (актів) у процесі розгортання. У «числотому» вигляді ітеративність представлена непродуктивним словотвірним типом, у творенні якого беруть участь суфікси *-а* (*-я*), *-ва*-, *-ува*- (*-юва*-) [13, 44]. Ітеративні дієслова із цими суфіксами є найбільш уживаними в мові творів Ліни Костенко. Наприклад: «*І Ви казати до діда – а дід човгикав по хаті...*»; «*дівчатка гойдаються в зеленому гіллі*»; «*Коваль кує, не втомиться клепати...*»; «*Тесав граніт розпечений, твердий...*»; «*А ми з Володькою стрибали з шовковиці...*»; «*Вколисана в ніч, тобою омита, хитає мене серед білого дня...*»; «*Вже там хіба лише зозуля, нема кому вже й накувати літ...*»; «*Довкіл наверстувався торф'яник...*»; «*і слізьми поливають, і букви прийнялись...*».

Варто зазначити, що ітеративні суфікси *-а* (*-я*), *-ва*-, *-ува*- (*-юва*-), прозоро виражають значення кратності у дієсловах власне дії: «*Чимчикує із раю репресована Єва...І трюхикає в слід «поражонний в правах» Адам...*»; «*Як тяжко стукать у чужі оселі...*»; «*Ішли повз нього ритуальним кроком, когось топтали, кидали груддя...*». У дієсловах на позначення стану чи процесу ітеративність чітко не експлікована: *спати*, *думати*, *обговорювати* і под., водночас імпліцитно виявлена семантичною структурою дієслова, визначеною характером дії чи процесу та дериваційною мотивацією: *спати* від *соніти*, *думати* – ‘чергувати, змінювати у свідомості думки, обговорювати’ – по черзі брати слово у розмові.

У дієсловах, що водночас виявляють характер дії і процесу («*Сидів би грек у хаті й коло хати поміг би жінці діток колихати...*»; «*Вивчали скрипку всю до міліметра...*»; «*Хтось завжди зазирає у вікно...*»; «*Найкращі кабальєро кружляли її в танці...*») чи стану («*За ними слідом хлипає хлоп'я...*»; «*Я прокидаюсь, серце калатає...*»; «*Душа гортає тисячу причин...*»), ітеративні суфікси виявляють синкретизм (вказують і на кратність, і на тривання чи на тривання без семантики ітерації) [1, 164]: «*А по дашку прозорі веранди ходили, то доці, то голуби...*» – сполучники *то...то* актуалізують кратність дії. Таке явище зумовлено синкретизмом самих дієслів, що позначають дію-процес чи дію-стан; станова дія зорієнтована на тривання, а не на кратність дії.

Менш уживаними є дієслова з ітеративними суфіксами *-и*-, *-і*-: «*Крилами били, пера губили, голови сизі низько хилили...*»; «*Плювалися циганки, сміялися а Папуші, - ну, що це за циганка?*»; «*І, може, лише анемічна дама не гострить кігті на неї в куточку...*»; «*Стріляли з лука, билися мечами...*»; «*Він, може, змалку марафони бігав, траву на стадіоні толочив...*»; «*Зелений став жабами жебонів...*».

Дієслова із суфіксами, які не мають прямої (безпосередньої) ітеративної функції, виявляють ітеративність у контексті, що містить інформацію про кількість суб'єктів чи об'єктів дії, які вказують на повторюваність виконання: «*Цікава білка струшує лушпинки...*».

Ітеративну дію може виражати суфікс *-от*-; «семантичною особливістю суфікса *-от*- є те, що цей афікс рідко виступає самостійним ітеративізатором та поєднується зазвичай із суфіксами *-а*-, *-і*-, які часто вживаються в паралельних дієслівних формах, однак додають до загальної семантики основи різні відтінки, які відповідно по-різному передають ха-

рактер ітеративної дії» [13, 63]. Отже, суфікси *-oti-*, (*-ota-*) утворюють похідні із значенням неодноразово повторюваної дії. На це вказує й І. Ковалик: «Дієслова з суфіксами *-ota-*, *-oti-* передають «ритмічно-повторювану дію» [10, 16]: «Євнухи *дріботіли*, халатами *тріпотіли*, наказ той ледве *пролопотіли*...». Ці ж суфікси, приєднуючись до дієслів, мотивованих вигуківими основами або звуконаслідувальними словами, виражають значення міри вияву дії, частоти її повторюваності: «Були б у нього, кремільно-ноженята, *ото вже б гупотіло по ланах!*...».

Крім афіксів-ітеративізаторів, ітеративна семантика представлена і фразеологізмом *накивати п'ятами*, що означає: 'Утекти, швидко виїхати куди-небудь, залишивши місце проживання' [15, 525]: «Рябенський цуцик *п'ятами накивує*...».

У поетичному мовленні Ліни Костенко значення однократності часто виражено спеціалізованим суфіксом *-ну-* (*-ону-*), яке протиставлене за способом та засобом творення усім іншим формам інтервалу [1, с.163]: «*Колиску моря вітер коліхнув*...»; «*Ну, так, звичайно, грюкнуло вікно*...». Вживаючись у безпрефіксних дієсловах суфікс *-ну-* (*-ону-*) вносить відтінок раптовості, моментальності: «*З державної руки сипнули їм пшона*...»; «*У кожесн яр шугнуло по Сибілі*...»; «*Старий здригнувся – хтось торкнув зненацька його плече*...». Семантика семельфактивності ускладнена відтінками несподіваності, раптовості, отже має образно-стилістичне забарвлення. Так, у прикладі «*Ішов, не спіткнувся, по цілому світі*...» формальне вираження семельфактивності вказує, що ліричний герой пройшов свій життєвий шлях, не схибивши. Семантику однократності представляють і дієслова, утворені від звуконаслідувальних вигуків: «*І раптом нявкнув кольоровий кіт*...»; «*Муркнув Кіт у чоботях, поклонився і зник. Засміялася миша. Позіхнув домовик*...».

В окремих працях вчені зазначають, що неспеціалізованими засобами вираження однократності можуть бути префікси [14, 257]; префікси (*в-*, *з-*), вживаючись із спеціалізованим суфіксом *-ну-* (*-ону-*), можуть увіразнювати семантику однократності, однак у прикладах «*О третій ночі – або і в чотири – вона згоріла*...»; «*Тепер куштую цвіт з галузки – струшу росу... зломлю стебло*...»; «*Тож наведуть возів стонадцять хмизу, **ввіткнуть** меча та як підпалять знизу*...» форманти *в-*, *з-* вжиті із іманентно одноактними діями не є самостійними засобами разовості дії.

Мультиплікативність в межах дієслівної словоформи в українській мові виражають префікси *по-*, *попо-*, *під-*, *від-*, *ви-*. Для експлікації мультиплікативна необхідна додаткова вказівка на багатократність дії, для вираження дистрибутива – на розподільність дії. Мультиплікативна дія багатократна іманентно (внутрішня ітерація) і протиставлена дистрибутивній дії, яка багатократна зовнішньо, через розподіленість за суб'єктами чи об'єктами [1, 165]. Наведені префікси виражають значення повторної (подвійної) ітерації: наприклад, дієслова з формантом *по-*: *рубати* – ітеративна дія, *порубати* – повторювана ітеративна дія: «*Хрести порубали на дрова, не гнівайтеся на людей – війна*...». Або: «*і на моє високе підвіконня каштани білі квіти **подають***...»; «*Пливе гречин, весельцем **попихається***...»; «*Сидить собі поет **пописує***...».

Виразником багатократної повторюваної дії в досліджуваному матеріалі виступає префікс *ви-*: «*Русалки **виглядали** із річок*...»; «*Вітри **вигравали** в тростині дзвінкий ритурнель*...»; «*Міцного квасу **випили** по*

дзбану...»; «*Чомусь бегемоти випивали річку щоліта...*»; «вона з віконечка *вигулькує*, ніяк не вимовить: «*Ку-ку*»»; «*Вистрибом вибігали діти надвір, топтали бузковий верес, трусили на голови хвоц...*».

Мультиплікативну функцію можуть виконувати префікси *під-*, *від-*: «*Раби і слуги підкидали хмиз...*»; «*бо хтось підкручує, підкручує залізні вуса чаклуна...*»; «*Щебече птах. Сміється сажотрус, аж на плечі підстрибує драбинка...*»; «*Той самий чад, ті ж самі казани, лиш інший диявол дрова підкидає...*». Об'єктне значення префікса *від-* тісно пов'язане з часовим: він указує на повторно виконувану дію [14, 255]: «*Кожне покоління відкоркує своє шампанське...*»; «*Ой, живу, впівголоса, впівсили. Відкладаю щастя – на коли?...*».

Прозоре мультиплікативне значення має і префікс *при-*: «*На буреломах сходять мухоморчики, яскраві приміряють ковпачки...*»; «*Хто після тебе пройде по лісах, вогонь притопче босими ногами?...*».

Периферію синтетичних засобів вираження мультиплікатива становлять префікси з подвійною інтервальною функцією, які у полісуб'єктних предикатах забезпечують вказівку на мультиплікативність разом з іншим значенням інтервалу в предикатах мовлення, звучання, руху та дії, а також стану та процесу. Засобами вираження мультиплікативної семантики є фазові префікси: «*На стелі дощ наплямкує вже плямку...*»; «*Сам собі на свистує в свисток...*»; «*Возводив храми себто цілий рік...*». Окрему групу становлять дієслова з префіксом *про-*, який також надає похідним семантичної ознаки 'певний час': «*дощі програють по городах гаму...*»; «*Три дні тебе, три ночі вітчим твої пропивав...*». Семантика починального префікса *за-* накладається на мультиплікативне значення основи, при цьому кратне значення основи не втрачається і таку модель можна схарактеризувати як початок повторюваної дії, тобто як таку фазову точку, що є відправною для подальшого розвитку кратної дії або завершальною: «*... аж склади скла і порцеляни задеренчать їм од крещендо...*»; «*На ристуванні Чортик позіхнув і, опутивши дзеркальце блискуче, затарабанив ратичками стиха...*»; «*Віки з віками в небуття відцокали...*».

Дія багатьох суб'єктів або її спрямованість на велику кількість об'єктів є розподільною, або дистрибутивною. На виконання дії багатьма або всіма суб'єктами вказують подвійні префікси, серед яких *пов-*, *пови-*, *повід-*, *поз-*, *поза-*, *пона-*, *пооб-*, *попід-*, *попере-* тощо, поєднуючись із дієсловами різноспрямованого руху [4]. Н. Мединська називає префікси *по-*, *пере-* словотворчими [12], однак дистрибутивність є граматичним значенням, їхня словотворча функція накладається на граматичну. Порівняймо: дієслово з префіксом *пере-* (*переписати*) має словотворче значення, означає 'зробити наново дію', але водночас в поєднанні із поліоб'єктністю (*переписати усі прізвища*) *пере-* вказує на повторюваність. В одному випадку *пере-* виражає словотворче значення, в іншому – суто граматичне. Використання кожного з формантів зумовлене особливостями актуалізації того чи того чинника у вираженні семантики. Спеціалізованим засобом вираження дистрибутивної семантики є префікс *по-*. Найвиразніше виступає в дієсловах з подвійними і потрійними префіксами: «*Він скрізь по хатах понаписував мат...*»; «*Порозпрягали хлоти коні та ї полягали спочивать...*»; «*То ти в очі туркам вилаєш іслам. То ти пообсмалюєш бороди*

послам...» – в останньому прикладі актуалізують значення кратності сполучники *то... то*.

Семантика розподільності виразно простежується й у тих випадках, коли дієслова з префіксами *по-*, *пере-* мотивуються безпрефіксними дієсловами зі значенням дії, спрямованої на декілька об'єктів або виконуваної кількома суб'єктами: *«дивився в шкельце, наче кібець, гостро, і поціляв у гвинтики й зубці...»* – множинність об'єктів; *«На що тих древлян і вбивати? – самі себе перетопчуть...»*; *«Порозпрягали хлопці коні та й полягали спочивать...»* – множинність суб'єктів.

На синтетичному рівні дистрибутивні однопрефіксні предикати більш-менш однозначно виражені дієсловом з префіксом *пере-* [1, 168]: *«Ти, як туру, переставляєш везжі і двигаси в поході королів...»*; *«Час великий диригент, перегортає ноти на тютюрі...»*; *«Якщо наука потребує жертв, – чому ж не вас вона перековтала?!»*. Однак формант *пере-*, на відміну від префікса *по-*, акцентує увагу на черговості поширення дії на кожен об'єкт зокрема: *«Я ж їх перевішаю, я ж їх переріжу, я ж перед ними на коліна стану...»*.

Прозоро виражає дистрибутивну семантику префікс *роз-* у дієсловах конкретної дії: *«Ти розплітаси мислі і косу...»*; *«Присунься ближче. Я тобі зубами твої ремінні пуга розгризу...»*.

Виразником дистрибутивної семантики є префікс *ви-*. Крім значення повторюваності дії, для нього характерне і розподільне значення [14, 254]: *«Лиш дідок старесенький, кропив'яний, блискавки визбирує в траві...»*; *«І посивілі хмари висмикує Бог з бороди...»*.

Експлікація полісуб'єктності чи поліоб'єктності синтаксично не є необхідною ознакою мультиплікатива, однак сприяє вираженню актів дії, компенсуючи відсутність морфем, зокрема, у безпрефіксних дієслівних формах: *«...наш господар чіпляє на нас рум'яні бутафорські плоди...»*.

Варіанти префікса *о-* / *об-* мають функцію додаткової дистрибуції: *«Що ж, він піде, слітий, обмацувать там стовбури?»*; *«Вона мовчить, обкльовує бурульки...»*; *«То вони люблять, то вони не люблять. То всяк тебе ще й брудом облива...»*.

Аналіз матеріалу показав, що структура кратної квантитативності є такою: недиференційована кратність дії виражена як узагальнена семантика ітеративності; семельфактивність, мультиплікативність та дистрибутивність репрезентують диференційовану квантитативність у значеннях конкретизованої кратності дії. Таким чином, похідні дієслівні грами з квантитативною семантикою творяться за допомогою компактної групи афіксів. Особливістю одиниць з такими формантами є різноплановість значень їх основ. Синтетичні засоби, приєднуючись до дієслівних основ, по-різному модифікують значення. У сучасній українській мові вживається порівняно небагато префіксів та суфіксів, які самостійно спеціалізуються на вираженні значень означеної та неозначеної кратності.

Варто вказати, що найбільш продуктивно передають ітеративність похідні із суфіксами *-а-*, *-ва-*, *-ува-* (*-юва-*), утворення похідних з префіксами *по-* та *пере-* виявляється за допомогою контексту, що експлікує повторюваність або необмеженість виконання дії. Семельфактив у структурі квантитативних предикатів творить опозицію усім іншим формам інтервалу. Спеціалізованими маркерами однократності є суфікси *-ну-* (*-ону-*);

похідні, утворені за допомогою префіксів *в-* (*vi-*), *з-* репрезентують семантику однократності тільки в окремих ситуаціях.

Типовими формальними показниками мультиплікативного значення є префікси *по-*, *ви-*, *під-*, *від-*, на квантитативне значення яких може накладатися семантика фазовості. Основними афіксами із дистрибутивного значення є префікс *по-*, *пере-* та подвійні префікси; префікси *роз-*, *о-* / *об-* виконують функцію додаткової дистрибуції і поєднують це значення з різними темпоральними значеннями. Менш численну групу становлять похідні дієслова, які виявляють означену / неозначену кратність не ізольовано, а в певному оточенні (або контекст інформує про невизначену повторюваність дії, або грамеми-конкретизатори вказують на неоднократність виконання дії).

У процесі історичного становлення всієї системи дієслів із семою кратності закономірним є виникнення, схрещення і нашаровування різних засобів. Отже, дієслівні афікси здатні передавати різні відтінки квантитативної семантики.

Література

1. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис : [монографія] / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 416 с.
2. Вендлер З. Сингулярные термы / Вендлер З. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вып. 13. – С. 203–236.
3. Вихованець І. Р. Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 3–8.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
5. Вихованець І. Р. Синтетизм / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 550–551.
6. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 285–313.
7. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20–30.
8. Дубова О. А. Семантична спеціалізація синтетичних і аналітичних форм (визначення тенденцій) / О. А. Дубова // Наукові записки. Вип. XX. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 9–18.
9. Іваницька Н. Л. Аналітизм формально-граматичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова : нова серія. – К., 2006. – Вип. 2 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – С. 12–17.
10. Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами : дис. ... канд. філол. наук / Ковалик Іван Іванович. – Львів, 1949. – 190 с.
11. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

12. Мединська Н. М. Структура семантичного поля дієслів багатократної-дистрибутивної і розподільної дії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Мединська Н. М. – К., 2000. – 21 с.
13. Париляк Л. І. Структура функціонально-семантичного поля ітеративності в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Париляк Лілія Іванівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 216 с.
14. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В.М. Русанівський // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.228–284.
15. Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. I. – 528 с.
16. Храковский В. С. Типы грамматических описаний и некоторые особенности функциональной грамматики / В. С. Храковский // Проблемы функциональной грамматики / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1985. – 198 с.

The article discusses the synthetic means of expressing multiplicity of action in the poetic language of Liny Kostenko and indentifies their functional semantic characteristics. The author analyzes the synthetic representation of semelfactives, multiplicative and distributives.

Keywords: *multiplicity of action, synthetic means, iterative, semelfactive, multiplicative, distributive.*